

УДК 028–053.9:303.1

СПЕЦИФІКА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

Рената АЛЕКСАНДРОВИЧ

*Вроцлавський університет, Інститут наукової інформації та бібліотекознавства,
пл. Університетська, 9/13, м. Вроцлав, 50-137, Польща, тел. (071) 375-27-13,
ел. пошта: alerenata@onet.eu*

Зроблено спробу показати шляхи пізнання та опису читача похилого віку, а також методи та техніки, які знадобилися би досліднику соціального життя і одночасно показували б індивідуальність його респондентів. Унаочненням теоретичних розважань автора будуть результати її досліджень книжкової культури осіб похилого віку, проведених серед слухачів Університету Третього Віку Вроцлавського університету.

Ключові слова: книжкова культура, читачі похилого віку, методика наукових досліджень.

Дослідники читачів і читання рідко займаються особами похилого віку, частіше звертаючи увагу на молодих людей. Зростаюча середня тривалість життя і, відповідно, подовження періоду старості, викликають істотні суспільні зміни і спонукають ставити нові питання і проводити дослідження. Старість, не лише у дослідженнях читання, досить часто трактують в категорії проблеми, а також намагаються її певним чином уніфікувати. Досить поширеним є визначення людей похилого віку як однорідної групи, “так ніби після перетину певної магічної межі віку мали б зникнути їх різномірність та індивідуальні риси. Тим часом, власне протягом пізньої “осені життя” зустрічаємося з найбільшою різномірністю особових образів, що є результатом впливу багатьох різних обставин, які формують їх долі тривалий час”¹. Результати досліджень психології розвитку, яка займається проблематикою розвитку дорослої та старої людини, вказують на виокремлення нових цікавих психологічних явищ, як, наприклад, прагматична трансцендентна мудрість* чи т. зв. постформальне мислення².

З точки зору читачьких досліджень цієї вікової групи, істотним видається твердження, що разом із віком розвивається індивідуалізація людського життя, натомість зменшується вплив біологічних чинників та навколишнього середовища**. Зростає також роль так званих позанормативних чинників³, пов’язаних з індивідуаль-

¹ Wołk Z. Społeczne wyznaczniki aktywności seniorów // *Edukacja seniorów w perspektywie integrowania się Europy* / red. Z. Wołk. – Zielona Góra, 2000. – S. 109.

* Прагматична мудрість – це поєднання здорового глузду та досвіду; виявом трансцендентної мудрості як результату індивідуального розвитку є психічна рівновага, відстороненість від життєвих колізій і супутній цьому внутрішній спокій (брак страху перед смертю).

² Gurba E. Wczesna dorosłość // *Psychologia rozwoju człowieka* / red. B. Harwas-Napierała, T. Trempała. – Warszawa, 2004. – Т. 2. – S. 211–212.

** Варто також пам’ятати, що люди літнього віку – це дуже різномірна група з огляду на віковий або навіть поколінєвий поділ, бо часто літніх респондентів ділить 20, а інколи навіть 30 років різниці у віці.

³ Baltes P. D., Reese H. W. The life-span perspective in developmental psychology // *Developmental psychology: an advanced textbook* / red. M. H. Bornstein, M. E. Lamb. – Hillsdale, 1984. – S. 493–531.

ною долею людини, її досвідом, випадковими подіями, результати яких важко передбачити і, що важливо, на думку Марії Стрась-Романовської, “перебіг яких не вкладається в жодні загальні правила, які можна вивести зі статистичних досліджень”⁴. Отже, дослідниця констатує, що “хронологічний вік для особистості є повільною змінною, а тим, що впливає на поведінку, є зміст життєвого досвіду”⁵.

Варто також звернути увагу на те, що літні люди як отримувачі книжок не складають цілком окремої від інших соціальної групи, і ані вони самі, ані рівень їх читацької культури не змінюються різко тоді, коли вони досягають пенсійного віку. Вибір літератури літніми людьми – так само, як і іншими читачами – відбувається під впливом популярної культури ЗМІ, шкільного читацького досвіду, зразків лектури, які читає виніс із дому чи які сформувало оточуюче середовище (професійне, товарицьке і т. д.), культурних цінностей⁶; незаперечним є також вплив життєвого досвіду та пов’язаних із ним рефлексій, а також дуже мінливих і важко вимірюваних обставин особистого життя.

Тенденції, помітні в читацьких зацікавленнях літніх людей, відображають загальний тренд: стандартизацію та уподібнення у виборі літератури при одночасній його індивідуалізації. Читачі-сеньйори читають те, що і всі (принаймні, більшість читачів), однак разом із тим беруть і щось інше, ніж так званий загал⁷, причому це стосується не лише групи як цілості. Варто ще додати, що часто вибір читачів похилого віку характеризується випадковістю. Їх лектура з різних причин (зокрема, матеріальних, або через проживання разом із родиною) буває лектурою “з другої руки”. Читають все, що потрапить до рук, не соромляться також своїх нерідко радикальних рішень щодо вибору літератури (буває, що одна особа однаково охоче бере романи із серії “Harlequin” і тексти У. Еко).

Дослідник зустрічається зі значними проблемами при спробі типологізації літніх читачів з огляду на характер читаної літератури. Звичайний поділ на користувачів популярної літератури, традиціоналістів, які читають класику, прихильників високомистецької літератури або читачів енциклопедично-довідкових видань розмивається, а категорія читачів, яка при цьому значно зростає, – це т. зв. змішаний тип*. З подібною тенденцією зіткнулася автор цих рядків, досліджуючи – здавалося б, дуже однорідну** – групу слухачів Університету Третього Віку (УТВ). Якби застосувати згадану типологію (чіткі “чисті поділи”), то понад половину слухачів слід було б класифікувати поза нею.

Ставлення до книжки є результатом взаємодії різних чинників, як очевидних (освіта, родинні традиції, навколишнє середовище, плани на життя, доступність книг), так і тих, які рідше описують, бо вони є особистісними і ледь уловлюваними (індивідуальні риси характеру, особистий досвід тощо). Аналізові розвитку читацьких зацікавлень протягом цілого життя додатково сприяє “схильність людини до рефлексії,

⁴ Straś-Romanowska M. Późna dorosłość. Wiek starzenia // *Psychologia rozwoju człowieka...* – S. 281.

⁵ Ibidem.

⁶ Див.: Straus G. *Wyszkoleni amatorzy książek*. – Warszawa, 2008. – S. 122.

⁷ Straus G. *Czytelnictwo książek na przełomie tysiącleci // Ludzie i książki* / red. J. Kostecki. – Warszawa, 2006. – S. 44–45.

* Не слід ототожнювати цю категорію із групою читачів, яких важко класифікувати, а також із тими, хто читає без вибору.

** Всі респонденти – це особи віком понад 60 років, мешканці великого міста, понад 60 % з них мають вищу освіту, а 30 % – середню; отже, це дуже однорідна група з огляду на вік, освіту та місце проживання.

обдумування попереднього досвіду, переосмислення ставлення до світу, до власної особи, до життя, що минає, та його сенсу”, а ці риси, які посилюються з віком, “неможливо ґрунтовно дослідити лише т. зв. «грубими і твердими» методами”⁸.

Натомість *якісні орієнтації*, що підкреслюють індивідуальність, сприяють дослідженню читання літніх людей, бо ця вікова група підлягає найбільшій стереотипізації, а кількісний аналіз завдань, пов’язаних із читанням осіб похилого віку, має найвищий рівень узагальнення. До групи сеньйорів включаються особи віком понад 60*, а інколи навіть 55 років**, тим часом маємо тут справу з двома поколіннями, сформованими різними політичними, суспільними, культурними та іншими умовами та обставинами, та ще й із особистим досвідом, який поглиблює індивідуалізацію щодо способу життя та сприйняття дійсності. Виходячи з передумови, що питання, пов’язані із читачезнавством, не можна трактувати окремо і незалежно від сфери життєвих умов, цінностей, вибору та досвіду, варто показати методи і техніки досліджень загалом, як видається, притаманні дослідженням читання людей похилого віку.

Спочатку спробуємо прослідкувати шлях автора цього тексту у пізнанні читача-сеньйора та дослідженні його читачьких уподобань. Розпочинаючи вивчати культуру книги літніх людей, я користувалася стандартними методами та інструментами. Першим кроком було проведення *анкетних досліджень* серед літніх користувачів публічних бібліотек Нижньої Сілезії⁹. Це дослідження, виконане за допомогою стандартної анкети, стосувалося читачьких зацікавлень, вибору лектури та використання бібліотек. Практична реалізація анкетних досліджень супроводжувалася різними проблемами, пов’язаними з пошуком респондентів та заповненням ними анкет. Були й проблеми, пов’язані зі здоров’ям: тремтіння рук, проблеми зі зором, а також певний психологічний опір опитуваних літніх людей (наприклад, “*Чого вони від мене хочуть (знову!)?*” або “*Чи я впроваюся з цим, чи не буду висміяний?*”). Одночасно частина респондентів, наприклад, слухачі УТВ, будучи часто об’єктом різноманітних анкетних досліджень, ставилися до заповнення анкет формально, без зацікавлення, часом байдужо, не намагалися добре осмислити суть запропонованих питань.

Натомість цікавим досвідом було безпосереднє стеження за реакцією людей похилого віку як користувачів бібліотеки і кореляція її з відповідями в анкетах. Це стосувалося не лише вибору літератури для читання, а й поведінки в бібліотеці: способу переміщення і орієнтації у просторі бібліотеки, відчуття впевненості у собі чи її брак, свободи чи лякливості у формулюванні запитань, участі в бібліотечних заходах. Виконане таким чином стандартизоване дослідження дозволило зробити досить загальний аналіз кількісних параметрів, доповнених неформальними заувагами за результатами спостереження.

⁸ Straś-Romanowska M. O metodzie jakościowej w kontekście rozważań nad tożsamością psychologii // *Metody jakościowe w psychologii współczesnej* / red. M. Straś-Romanowska. – Wrocław, 2000. – S. 28.

* Інститут книги та читачезнавства Національної бібліотеки Польщі (Instytut Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej), який у Польщі виконує циклічні дослідження суспільного обігу книги, лише з 1994 р. виокремив для певних аналітичних оцінок групу респондентів віком понад 60 років, обмежуючись раніше загальною класифікацією читачів віком понад 50 років.

** Більшість досліджень щодо використання сучасних технологій стосуються групи осіб віком понад 55, а деколи навіть 50 років.

⁹ Див. між іншим: Aleksandrowicz R. Ludzie starzy jako czytelnicy i użytkownicy bibliotek publicznych – próba sondażu // *Biblioterapia z zagadnień pomocy niepełnosprawnym użytkownikom książki* / red. M. Fedorowicz, T. Kruszewski. – Toruń, 2007. – Т. II. – S. 121–135.

Наступним етапом для автора було виконання досліджень серед сеньйорів-слухачів УТВ. Після аналізу вказаних вище недоліків було ухвалене рішення змінити дослідницьку техніку і провести основне дослідження, спираючись на опитування віч-на-віч (*face to face*)¹⁰.

Інтерв'ю – це техніка, яка забирає чимало часу, однак її застосування видавалося виправданим щодо досліджень, які охоплюють людей похилого віку. Специфікою цієї техніки є зворотний зв'язок “дослідник – респондент”, який “веде до того, що з'являється можливість уточнення фактів і обставин, розширення малозрозумілих відразу даних, а особливо індивідуалізації та деталізації інформації”¹¹. В розмовах, які відбувалися в рамках цього дослідження, респонденти, завдяки присутності дослідника, мали можливість задавати додаткові питання, уточнювати малозрозумілі питання дослідника, багаторазово дозволяли собі спонтанні, вільні відповіді, коментарі тощо, особливо цінні для якісного аналізу*. У контактах із представниками старших поколінь “важливо було вміло вести інтерв'ю, викликати атмосферу взаємної довіри і симпатії до дослідника, що створювало хороші умови для отримання правдивих і вичерпних відповідей”¹². Аби найкраще виконати ці вимоги, а також з огляду на різні можливості сприйняття у опитуваних сеньйорів, таке інтерв'ю найчастіше відбувалося у формі *керованої розмови*¹³. “На відміну від типового усталеного опитування, ця форма допускає більшу свободу дослідника, як щодо черговості питань, які задаються, так і їх формулювання, відповідно до сприйняття опитуваних та їхнього емоційного ставлення до дослідження, яке проводиться”¹⁴.

Матеріали щодо різних обставин, пов'язаних із читанням літератури, переконань та емоцій, які його супроводжують, отримані передовсім зі спонтанних коментарів респондентів, видаються особливо придатними для аналізу явищ того типу. Відповіді досліджуваних осіб були дуже наближені до автентичного і характерного для непрофесійних користувачів способу мислення і розмови про книгу.

В процесі підготовки анкети дуже допомогли пілотні дослідження, виконані раніше. Вони дозволили, зокрема, встановити оптимальну тривалість розмови, яка з погляду на специфіку групи (швидка втомлюваність, проблеми з концентрацією тощо), повинна тривати близько 1–1,5 години; все це знайшло відображення в остаточній версії анкети з огляду на кількість, характер і спосіб формулювання запитань. Важливо було (під час пілотних досліджень) знайти відповідний рівень категоризації, так аби список можливих відповідей на напіввідкриті і нечисленні закриті питання** не був дуже детальним і не обмежував індивідуального підходу, а навпаки, несміливим особам аби полегшив розмову і показав можливість відповіді.

В інтерв'ю (де дослідник одночасно може бути тактичним провідником) значно переважають відкриті питання, бо вони не обмежують вибору відповіді, забезпечують

¹⁰ Див. між іншим: Babbie E. *Badania społeczne w praktyce*. – Warszawa, 2006. – S. 290–305.

¹¹ Wojciechowski J. *Czytelnictwo*. – Kraków, 2000. – S. 40–41.

* Слід при цьому додати, що опитувані сеньйори не мали відваги чи бажання ігнорувати дослідника, що траплялося при заповненні анкет на першому етапі дослідження.

¹² Trafialek E. *Życie na emeryturze w warunkach polskich przemian systemowych. Studium teoretyczno-diagnostyczne*. – Kielce, 1998. – S. 54.

¹³ Цей метод застосувала, зокрема, Ельжбета Трафіялек, яка проводила у 1992–1994 рр. дослідження життєвої ситуації літніх людей під час зміни суспільного ладу у Польщі (див.: Ibidem).

¹⁴ Ibidem.

** До закритих питань додається список відповідей, одну (чи кілька) з них має обрати респондент; у напіввідкритих питаннях респондент може обрати із запропонованих або вказати свій варіант відповіді.

більшу спонтанність і дозволяють уникати поверховості у відповідях. Щоправда, одночасно збільшувалися витрати часу, дослідникові утруднювалося кодування та опрацювання даних, а респондентам слід було докладати більших зусиль. Однак, завдяки цьому ми отримали інформацію та побачили подальші перспективи, які важко було б помітити в кількох обмежених варіантах відповідей на закриті питання, наприклад, коли респонденти показували, описували почуття, асоційовані з дитячою лектурою, рішучість, з якою долали проблеми, пов'язані з доступом до книжок, роль батьків як посередників і атмосферу (не лише щодо читання) батьківського дому на цьому тлі. То були багаторазові зауваги, які стосувалися незліченних прикладів життєвого досвіду, емоцій та різних контекстів, що дозволило отримати значно повніший образ читацьких практик протягом цілого життя респондентів.

Особливо вдумливості вимагали так звані класифікаційні питання стосовно, наприклад, доходів (які значно зменшилися при переході на пенсію), професії, громадянського стану (особливо коли респондент був розлучений), бо вони торкалися соціального статусу. У зв'язку з цим довелося навіть відмовлятися від деякої інформації (доходи, громадянський стан), бо спроби отримати відповіді на такі питання викликали опір багатьох респондентів. Натомість виявилось, що зазвичай проблемне щодо інших вікових груп (особливо стосовно жінок) питання про вік більшість респондентів приймала дуже природно. На це питання відповідали з гордістю, часто не обмежувалися включенням себе до певної вікової групи, а легко подавали точний рік народження чи кількість прожитих років. Така поведінка була властива особливо для представників найстаршого покоління сеньйорів (віком понад 80 років).

Чергові труднощі зустрічалися під час питань, які вимагали відповідей із конкретними кількісними даними. Вони з'являлися не лише через брак орієнтації в темі, а радше зі страху перед помилкою, наприклад, питання, які стосувалися оцінки обсягу домашніх бібліотек або кількості книг, прочитаних протягом року, викликали у респондентів заклопотання, з огляду на брак вміння оцінити певне явище. Такі проблеми тим більше утвердили автора цієї статті у необхідності якісного аналізу, адже непрофесійні читачі, не тільки похилого віку, зазвичай не упорядковують свій читацький досвід¹⁵.

Ще варто зазначити, що не лише під час укладання анкети, але й безпосередньо в розмові особлива увага зверталася на добір слів у питаннях, які стосуються нових технологій. Зазвичай це була термінологія, яку рідко вживають літні люди; рівень її розуміння був досить низький, так що деякі слова чи вирази розумілися інакше, ніж загальноприйняте значення (наприклад, для декого поняття комп'ютер було рівнозначне з терміном Інтернет: *“в цьому комп'ютері я можу тепер побачити весь світ”*; інші ототожнювали монітор з комп'ютером: *“мій комп'ютер має гірший вигляд, ніж у подруги”* тощо).

До проведення інтерв'ю не залучалися посередники, всі розмови автор провела самостійно, особисто заповнюючи анкету згідно з отриманими відповідями. Згадані вище обставини поєднувалися з великим обсягом роботи для однієї особи і значними витратами часу. Однак значення проведених таким чином досліджень було важко переоцінити. Йшлося передовсім про одночасне розуміння окремих питань та надання однакової ваги всім проблемам. Т. Пільх звертає увагу, що дослідники, “якщо працюють групою, то можуть по-різному отримувати визначену інформацію, тенденційно

¹⁵ Straus G. *Powszechność i powszedniość lektury*. – Warszawa, 1993. – S. 76.

спрямовувати перебіг досліджень, виділяти різні аспекти в окремих проблемах”¹⁶. Очевидно, перевагою в такому випадку є більша точність, швидкість самого дослідження та опрацювання отриманих результатів, що при аналізі кількісних показників має велике значення. Проте дослідник, який тривалий час входив у середовище і краще розуміє респондентів, має кращі можливості провадити спостереження (це доводять, зокрема, етнографи), а самим досліджуванам дає більше відчуття безпеки, з часом викликає у групі велику довіру.

Розглянемо початкові умови для дослідника/спостерігача у проєктованому дослідженні. Належним чином реалізоване інтерв’ю має супроводжуватися довірою, щирістю та прихильністю досліджуваного. Очевидними умовами в такій ситуації повинні бути тактовність, приязнь та вміння зберігати конфіденційність, які є важливими засобами для створення відповідної атмосфери розмови. Сама особистість дослідника, його жести, міміка або тембр голосу можуть провокувати до розширених чи стислих відповідей; найкраще створити такі самі умови розмови для всіх. Треба при цьому пам’ятати, що обмін інформацією з боку дослідника чи висловлення ним власної думки не рекомендуються, бо саме він (а не респондент) має завдання отримати інформацію.

Абсолютно менш корисною – у випадку респондентів-сеньйорів – видається співпраця з молодими особами (студентами, докторантами) як з анкетувальниками, які проводили інтерв’ю (це стосується особливо важких, проблемних питань), або як із спостерігачами. Літні люди справді охоче зустрічаються з молодими людьми, однак часто також при цьому намагаються виконувати роль менторів. Така поведінка не сприяє розмові про важкі переживання, розчарування чи інтимні рефлексії під час читання. Одночасно під час інтерв’ю деякі особи похилого віку потребують делікатного провідника, який тактовно пояснить незрозумілі питання, і при якому вони не будуть почуватися збентеженими.

Значення проведених таким чином досліджень було важко переоцінити, однак застосована методика має також свої недоліки. Ймовірно, що безпосередній контакт із дослідником під час інтерв’ю викликав дискомфорт у осіб, які не читають книжок; вони могли в такій ситуації почуватися збентеженими і відмовлятися від зустрічі. На підготовчому етапі ми намагалися уникати таких ситуацій, переконуючи респондентів, що всі слухачі УТВ, без огляду на те, чи читають літературу, чи ні, є для нас однаково важливими, а їх відповіді складають цінне джерело для досліджень. Не можемо, однак, виключити, що певна кількість сеньйорів-нечитачів не хотіла брати участь у дослідженнях, бо відчувала брак контакту з книжкою. Важко також стверджувати, наскільки велике значення мав брак анонімності досліджуваних; під час безпосередньої зустрічі респонденти намагалися, очевидно, справити добре враження, внаслідок чого могли б з’явитися завищені читацькі декларації і вказівки на авторів чи назви книг, яких слід знати.

В цьому місці варто також поділитися не до кінця вдалим досвідом проведення *групових інтерв’ю* (зокрема, фокусних) ще на етапі пілотного дослідження. При використанні цієї техніки опитування була спроба збору інформації, яка стосувалася, наприклад, дитячої лектури чи лектури різних поколінь. Виявилося, однак, що стосовно глибшого розуміння читацьких практик (тепер і в минулому) цей тип дослідження радше не виконував своєї ролі. Читання – це найчастіше вид інтимної

¹⁶ Pilch T., Baumann T. *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe.* – Warszawa, [brw]. – S. 94.

практики, яка є джерелом глибоко внутрішніх переживань та емоцій; нерідко тут йдеться про несміливих, замкнутих людей, інтровертів, які у групі уникали відповідей, проте в безпечній та камерній атмосфері розмови віч-на-віч охоче ділилися своїми рефлексіями і розповідали про свої читацькі переживання.

Наступним важливим дослідницьким засобом, застосованим щодо групи осіб, було спостереження як техніка збору інформації. У вивченні культури книги та читання, важливе місце займає *якісне спостереження* (на відміну від кількісного), т. зв. *етнографічне* (відоме також як співучасницьке або натуралістичне). В етнографічних дослідженнях важливо, аби дослідник не дивився “на досліджуваних із перспективи когось чужого, який досліджувані явища трактує як екзотичну цікавинку, а щоби пробував зрозуміти, як вони бачать світ, як його собі конструюють та інтерпретують. [...] Перебуваючи у пізнаваній спільноті, мусить зрозуміти її так добре і настільки увійти в неї, аби сам міг стати важливим джерелом інформації про досліджувану спільноту”¹⁷.

Специфіка середовища осіб похилого віку у відносинах з іншими (тобто молодшими) полягає у свого роду амбівалентності. Однією з істотних потреб літніх людей є потреба контакту з так званим світом “непенсіонерів”, людей молодших, активних, для яких сеньйори могли би бути партнерами, а інколи порадиниками. Однак неодноразово поведінка літніх людей стосовно молодших визначається страхом зустрітися із браком розуміння і сприйняття. Подібним чином виглядають стосунки в колі самих сеньйорів, які часто втікають від контакту зі старістю і проблемами старих людей, а одночасно шукають осіб, подібних собі віком, виглядом, системою цінностей, поглядами на світ, з якими можна швидше порозумітися і яких можна легше зрозуміти.

Це все ставить важливе завдання перед дослідником, який хотів би увійти в це середовище як учасник його життя. Очевидно, як і в кожному середовищі, це має бути особа, яка відзначається такими рисами, як тактовність, чуйність, дипломатичність, довірливість та добрі манери. Найбільше руйнує атмосферу довіри відчуженість дослідника, який встановлює дистанцію і бачить у досліджуваних лише предмет дослідження, тому дуже важливо, коли літні люди відчувають, що їх поважають та цінують. Зазвичай вони приємно зворушені, коли дослідник пам’ятає їхні імена та прізвища або згадує розмови, які велися разом у всій групі. Найкращою видається тут ситуація, коли досліджувані, хоча й знають, що дослідник – це дослідник, однак вже не звертають на це уваги (що не значить, що вони ігнорують цей факт); йдеться про те, аби призвичаїти досліджуваних до своєї присутності, створити атмосферу довіри та безпеки, і в таких умовах виконувати т. зв. явне спостереження¹⁸.

На підставі досвіду автора після зустрічей в колі сеньйорів, можна ствердити, що, на відміну від інших вікових груп, літні люди важче сприймають зовнішні ознаки “іншості”, наприклад, одяг (занадто екстравагантний, спортивний або той, який наслідує молодіжний стиль), мову (спеціалізовану/фахову чи занадто неформальну) і спосіб поведінки (дуже формальний або дуже вільний). Характер одягу є для покоління третього віку важливим кодом, за допомогою якого визначають важливість різноманітних подій і/або виявляють повагу до окремих осіб. У багатьох випадках не лише урочисті події, а й часто сам вихід з дому на заняття вимагав елегантного стилю

¹⁷ Pilch T., Baumann T. *Zasady badań pedagogicznych...* – S. 294.

¹⁸ Łobocki M. *Metody i techniki badań pedagogicznych.* – Kraków, 2004. – S. 51.

(несприйняття спортивного чи джинсового одягу в офіційних ситуаціях) чи гарної зачіски.

Автор цих слів протягом двох років брала участь у багатьох спільних поїздках, конференціях, що дозволяло змінювати предмет спостереження (просторова орієнтація, поведінка, спілкування, відбір та подання запитів)¹⁹. Ми вели щоденник спостережень щодо поведінки групи та в групі, а також листки спостережень, які складали картотеку характеристик окремих респондентів (риси характеру, зовнішній вигляд, спосіб розмови, ширість і відкритість щодо інших та у поглядах на життя).

Наприкінці ми б хотіли ще зупинитися на *біографічному методі*, який видається особливо важливим у документуванні читацьких практик літніх людей на суспільно-історичному тлі. В нашому випадку його розуміли, однак, не тільки як метод збору даних (т. зв. метод біографічних документів), а й як предмет дослідження або використання історії життя (читацького), яка складає основу аналізу читацької історії певного покоління як частини соціальної історії.

Як зауважив Крістоф Невядомський, історії життя важливі з огляду на “перехід від статусу визначеного історією предмета до статусу чинника, який формує свою власну історію”²⁰. Божена Коредчук, йдучи за Якубом Леонським²¹, показує, що важко “проаналізувати та дослідити суспільну дійсність формалізованим способом або ізолюваним від особистого досвіду і способу сприйняття дійсності окремими людьми”²². Деякі сегменти суспільної дійсності неможливо пізнати інакше, ніж через показ їх особистісного виміру, бо знання про суспільство є завжди чийсь знанням²³.

Наскільки біографія дозволяє пізнати індивідуальну, заглиблену в щоденне життя, історію життя досліджуваних осіб та чинники, які обумовлюють її перебіг²⁴, настільки якісний підхід до її опрацювання уможливує дослідження значень, які “окремі особи надають речам і ситуаціям, інтерпретуючи суспільну дійсність”²⁵. Такий опис досліджуваної сукупності читачів визначає ще одну рису методики дослідження якості: *прийняття орієнтації досліджуваного*. У процесі дослідження відбувається зміщення: від стосунків “дослідник (автор) – процес дослідження – досліджуваний – інтерпретація” до стосунків “дослідник (автор) – досліджуваний (автор) – процес дослідження – інтерпретація”²⁶. В цьому випадку досліджуваний є співвиконавцем дослідження, а дослідник відмовляється від трактування людей як предмета дослідження²⁷.

У науковій праці про культуру книги літніх людей, яку готує автор цієї статті, особливо у частині, присвяченій читанню в дитинстві, дослідження йде в напрямі

¹⁹ Konarzewski K. *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*. – Warszawa, 2000. – S. 113–114.

²⁰ Niewiadomski Ch. Narracja i kształcenie // *Drogi edukacyjne i ich biograficzny wymiar* / red. E. Dubas, O. Czerniawska. – Warszawa, 2002. – S. 62.

²¹ Leoński J. Różne sposoby ujmowania metody biograficznej w socjologii // *O biografii i metodzie biograficznej* / red. T. Rzepa, J. Leoński. – Poznań, 1993. – S. 25–32.

²² Korędzuch B. Biografia jako kategoria badawcza w polskiej bibliologii // *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych* / red. D. Kuźmina. – Warszawa, 2007. – S. 63.

²³ Pilch T., Baumann T. *Zasady badań pedagogicznych...* – S. 301.

²⁴ Порівняй, між іншим: Lamnek S. *Qualitative Sozialforschung*. – Wiesbaden, 1993. – T. 2: Methoden und Techniken. – S. 360 і наступні.

²⁵ Kaźmierska K. O metodzie dokumentów biograficznych // *Kultura i Społeczeństwo*. – 1990. – Nr 1. – S. 111.

²⁶ Bartosz B. Metody jakościowe – rodzaje, dylematy, perspektywy // *Metody jakościowe w psychologii współczesnej* / red. M. Straś-Romanowska. – Wrocław, 2000. – S. 50.

²⁷ Див. також: Pilch T., Baumann T. *Zasady badań pedagogicznych...* – S. 284.

радне біографічного якісного, а не кількісного аналізу. Вивчення читання в дитинстві стало більше (читацьким) аналізом родини: роль опікунів-посередників у читанні, впливи, які формували читацькі зацікавлення і вибір дітей. Такий підхід обґрунтований ще й тим, що близько півстоліття тому родинна культура, як стверджує Йоанна Папузінська, “була культурою глобальною, із лише незначними відмінностями у різних поколіннях. Її формували стиль життя і стиль проживання родини, без відокремлення і самотності, об’єднуючий більшість членів родини при спільній праці в одному приміщенні, де гімназист виконував домашні завдання”²⁸. Натомість Юлія Гартвіг у рефлексіях на тему книжок дитинства зауважила: “Лектура складає таку невід’ємну частину кожної біографії, що без бодай прочинення дверей дому, в якому проходило дитинство, спогади про прочитані книжки стають лише видом книгарського каталогу”²⁹. Подібні спостереження були і у Ришарда Ваксмунда, який зауважив: “Історики дитинства переважно звертають більше уваги на видавничий та читацький репертуар, ніж на сам акт читання, який має [...] свої ситуаційні і матеріальні умови, не кажучи вже про емоції дитини-читача”³⁰. Продовжуючи свою думку, дослідник стверджує: “В автобіографіях, з якими я зіткнувся, лектура дитинства є важливою темою, подібно як іграшки, улюблені звірята, враження від канікул та свят, подорожі тощо”³¹.

Виходячи з засади, що питання, пов’язані з читанням, не можна трактувати автономно і незалежно від сфери життєвих цінностей, поведінки, виборів та досвіду, варто вказати прикладну мету, яка може бути досягнута завдяки роботі з *дослідження випадків* (*case study*). Отже, індивідуалізація читацьких біографій і ставлення до книги може, між іншим:

1) показати образи активної і пасивної (відстороненої) старості – різні “місця” книги в окремих випадках;

2) пом’якшити конфронтацію зі стереотипом читацької зрілості та/або старості – наскільки індивідуальні читацькі біографії відходять (або ні) від стереотипу старого читача як споживача популярної літератури, зокрема спогадів;

3) окреслити визначальні риси індивідуального читацького розвитку – об’єктивні (зовнішні) і суб’єктивні (внутрішні).

Таке розуміння проблематики читачезнавства (особливо при додатковому застосуванні кількісного і якісного підходів) уповноважує до ширших рефлексій над формуванням біографії покоління, дитинство якого минуло без конкуренції медіа, вихованого у повазі до культури друку та *sacrum* книги, покоління, яке у Польщі пережило не лише три політичні устрої, але і три періоди розвитку ЗМІ (без ЗМІ, з традиційними ЗМІ та експансії електронних медіа).

Наприкінці варто розглянути закид щодо браку вірогідності, який найчастіше роблять стосовно якісних методів дослідження. Станіслав Секерський, вказуючи на сумніви, пов’язані з тим, що респонденти декларують, називає їх відповіді джерелом інформації про самосвідомість досліджуваних. На його думку, “ми отримуємо відпо-

²⁸ Papuzińska J. *Inicjacje literackie. Problemy pierwszych kontaktów dziecka z książką*. – Warszawa, 1981. – S. 42.

²⁹ Hartwig J. Grzeczne Lektury (Książki dzieciństwa) // *Dekada literacka*. – 1996. – Nr 3 (115) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dekadaliteracka.pl/index.php?id=1193> [час перегляду: 12.06.2013].

³⁰ Waksmund R. *Historia dzieciństwa – historia czytania w świetle prozy wspomnieniowej i pamiętnikarskiej (na wybranych przykładach)* // *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik* / pod red. A. Żbikowskiej-Migoń przy współudziale A. Łusznak. – Wrocław, 2011. – S. 386.

³¹ Ibidem.

віль, яку не можемо перевірити, яка свідчить лише про те, що респондент вважає себе читачем. Не можемо також перевірити показники, які стосуються кількості прочитаних книг³². Однак, як він вважає, це не зменшує вартість використовуваних методів, бо маємо “справу більше з читацьким самоформуванням респондента, ніж із доказами фактичного використання книги або часопису. Респондент включає до своєї читацької біографії те, що пам’ятає і що визнає важливим емоційним чи інтелектуальним досвідом. Дослідницька практика показує, що таке самоформування наближене до фактичних контактів респондентів із книгою, бо важливішим у таких дослідженнях є визначення місця книги у житті респондента (або визначеної спільноти), ніж точний кількісний підрахунок. Це стосується також спогадів і щоденників, що так рідко використовуються в читачезнавчих дослідженнях; вони надають інформацію про те, яку роль відіграли книги у житті автора. Важливішим видається його переконання про цю роль, ніж факт прочитаних вказаних позицій”³³.

Сьогодні теоретично-методологічні дискусії відбуваються не у площині протиставлення цих двох дослідницьких шляхів; їх визначає хіба бажання розрізнити хороші та погані дослідження³⁴. Інтеграція кількісного та якісного аналізу рекомендується, як стверджують Г. В. Валь і П. Ріхтер, коли вона “дозволяє кількісним дослідженням наблизитися до їх предмету, а дослідження якісні вигранють на систематичності і точності дослідницького процесу, тим самим збільшуючи можливість узагальнення висновків”³⁵.

Автор розуміє, що ця стаття – лише вступне окреслення проблеми, однак має надію, що цей текст дозволить звернути увагу на показані аспекти читачезнавчих досліджень у групі людей похилого віку, на які до цього часу звертали мало уваги. Безсумнівно, використання показаних методів і технік може допомогти досліднику суспільних явищ з огляду на індивідуалізацію культури, яка посилюється, та необхідність вияснення змін, які відбуваються у сучасному суспільстві, яке все сильніше старіє³⁶. Сукупність читаючих літніх людей, подібно як і ринок книг, підлягає щораз глибшим диференціації та розшаруванню; все важче дослідити та описати ці явища виключно за допомогою кількісних методів та з використанням стандартизованих засобів. Якісні методи з’являються в цій ситуації як пропозиція іншої, додаткової можливості емпіричного дослідження³⁷, дозволяють отримати альтернативний опис дійсності, який одночасно доповнює її загальний образ.

Переклад з польської Галини ПРОКОФ’ЄВОЇ та Олександра СЕДЛЯРА

³² Siekierski S. *Książka we współczesnej kulturze polskiej*. – Pułtusk, 2006. – S. 270–271.

³³ Ibidem. – S. 271.

³⁴ Urbaniak-Zajac D., Piekarski J. *Badania jakościowe jakościowe – uwagi wprowadzające // Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych. Studia i materiały / red. D. Urbaniak-Zajac, J. Piekarski. – Łódź, 2001. – S. 21.*

³⁵ Цит. за: Halicka M. *Satysfakcja życiowa ludzi starych. Studium teoretyczno-empiryczne*. – Białystok, 2004. – S. 63.

³⁶ Див., між іншим: Obuchowski K. *Rewolucja podmiotów i nowy indywidualizm // Humanistyka na przełomie wieków / red. J. Kozielski. – Warszawa, 1999. – S. 131–149.*

³⁷ Т. Бауманн звертає увагу, що кількісні та якісні терміни мають винятково символічне значення, бо у якісних дослідженнях відбуваються певні підрахунки, а в кількісних маємо справу з аналізом отриманих даних. Див.: Pilch T., Baumann T. *Zasady badań pedagogicznych...* – S. 267–268.

RESEARCH TECHNIQUES PECULIARITIES OF THE BOOK CULTURE OF ADVANCED AGE PEOPLE

Renata ALEKSANDROWICZ

*University of Wrocław, Institute of scientific information and library science,
Uniwersytetska Sq. 9/13, Wrocław, 50-137, Poland, tel. (071) 375-27-13,
e-mail: alerenata@onet.eu*

An attempt was made to indicate ways of cognition and description of the advanced age reader as well as methods and techniques which could be useful to a researcher of social life and which could reveal individualities of respondents. The results of her research of the book culture of advanced age people, which was conducted among people from the University of the Third Age in Wrocław, will demonstrate the author's theoretical reflexion.

Key words: book culture, advanced age people, techniques of scientific research.

СПЕЦИФИКА МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЙ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛЮДЕЙ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Рената АЛЕКСАНДРОВИЧ

*Вроцлавский университет, Институт научной информации и библиотековедения,
пл. Университетская, 9/13, г. Вроцлав, 50-137, Польша, тел. (071) 375-27-13,
эл. почта: alerenata@onet.eu*

Сделано попытку показать пути познания и описания читателя пожилого возраста, а также методы и техники, которые пригодились бы исследователю социальной жизни и в то же время показывали бы индивидуальность его респондентов. Наглядным итогом теоретических раздумий автора будут результаты её исследований книжной культуры людей пожилого возраста, проведённых среди слушателей Университета Третьего Возраста Вроцлавского университета.

Ключевые слова: книжная культура, читатели пожилого возраста, методика научных исследований.

Стаття надійшла до редколегії 15.07.2013

Прийнята до друку 15.11.2013